

و حتی کتاب‌شناسیهای زیادی نوشته شده است.^۱ انبوهی و گستردگی حجم آثار فراهم آمده - به ویژه در سالهای ۱۳۷۹ و ۸۰ که به نام مقدس حضرتش متبرک شد - «دبیرخانه کتاب سال ولایت»، مستقر در وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی را بر آن داشت تا فعالیتهای خود را بر محور آثار آن امام همام متمرکز سازد.

فراوانی، گستردگی و گوناگونی کتابها می‌طلبید تا برای استفاده بهینه پژوهشگران، دانشجویان و نیز عموم مردم فارسی زبان، مأخذ و دورنمایی از زبده‌ترین آثار فارسی^۲ فراهم آید. از این‌رو، تدوین کتاب‌شناسی آثار برگزیده زبان فارسی درباره شخصیت، سیره، زندگی و اصحاب حضرت علی علیه السلام از سوی «دبیرخانه کتاب سال ولایت» تصویب شد و در دستور کار دبیرخانه قرار گرفت. این منبع به یاری جمعی از نویسندگان کتاب‌شناس و با تحقیق و تدوین آقایان محمد دشتی، حسن طارمی و مهدی دشتی در سال ۱۳۸۱ به زیور طبع آراسته شد.

۱- در مجله مشکوة شماره ۶۸ و ۶۹، پاییز و زمستان ۱۳۷۹، «مقاله‌شناسی حضرت علی علیه السلام در دهه اخیر»، شماری از کتاب‌شناسیها آمده است.

۲- منظور از آثار فارسی، کلیه آثاری است که زبان اصلی آن فارسی بوده یا از زبان عربی به فارسی ترجمه شده است.

نگاهی به کتاب دفتر آفتاب

راهنمای مطالعاتی و کتاب‌شناسی
توصیفی ۱۵۶ اثر برگزیده فارسی
و فهرست منابع تحقیقی درباره
امیر مؤمنان علیه السلام

محمد حسین صادق‌پور

مجله مشکوة

اشاره

در باره امام اول شیعیان حضرت علی علیه السلام و کتاب‌گرانسنگ نهج البلاغه تاکنون کتابها، مقاله‌ها

پایان با فهرست منتخبی از منابع تحقیقی امامیه و اهل سنت و آثار برگزیده فارسی برای کودکان و نوجوانان درباره امام علی علیه السلام و نمایه‌های گوناگون بسته می‌شود.

این گزارش اجمالی از محتوای دفتر آفتاب است که به پیروی از نظم حاکم بر کل کتاب مقدم داشته شد. گزارش تفصیلی مباحث عمده کتاب در پی می‌آید. بدیهی است هر اثری به ویژه کتابهای مرجع برای اهدافی تدوین می‌شوند و مراحل را طی می‌کنند که در مقدمه بدان اشاره می‌شود. در پیشگفتار فشرده دفتر آفتاب نیز راهبردها و مراحل اجرای طرح بیان شده است. با نگاهی به آن، به معرفی تفصیلی و بازنگری کتاب می‌پردازیم.

راهبردهای طرح

الف - گزینش کتابها با رویکرد

راهنمای مطالعاتی بودن طرح

کتاب‌شناسی گزیده و توصیفی امام علی علیه السلام با هدف راهنمای مطالعاتی برای مخاطبان علاقه‌مند و فارسی زبان، به ویژه دانشجویان و جوانان، در زمینه مباحثی که رابطه مستقیم با مقام شامخ علوی دارد، فراهم آمده

۱ - مطابق با عبارت «علی ولی».

این دفتر در بردارنده کتاب‌شناسی توصیفی و راهنمای مطالعاتی ۱۵۶ اثر برگزیده فارسی درباره امام علی علیه السلام است که از میان پنج هزار عنوان کتاب انتخاب شده و در ذیل موضوعات فرعی دوازده‌گانه دسته‌بندی گردیده است. در معرفی هر کتاب علاوه بر مختصات کتاب‌شناختی، مدخلهایی همچون: گزارش اجمالی محتوای اثر، زندگینامه کوتاه علمی مؤلف، گزارش تفصیلی مباحث عمده کتاب و در نهایت، مدخلی با نام «نکاتی دیگر» آمده است. برای معرفی هر کتاب، بین پانصد تا دو هزار کلمه، مطلب نوشته شده است. دفتر آفتاب در

است. از این رو آثاری برگزیده و معرفی شده است که ویژگیهای زیر را داشته باشد:

فارسی بودن، اعتبار و اتقان علمی، روزآمدی و کاربردی بودن کتابها و رتبه علمی مؤلف، شیوایی زبان و صحت ترجمه و تصحیح - در متون ترجمه‌ای و تصحیحی - و نفاست و پاکیزگی چاپ.

ب - تعیین موضوعات فرعی و رده‌بندی کتابها در ذیل آنها

پس از تعیین موضوع اصلی کتاب، موضوعات فرعی دوازده‌گانه زیر که ابعاد گوناگون شخصیت امام علی علیه السلام را در بر می‌گیرد انتخاب شده و آثار متناسب هر موضوع به ترتیب حروف الفبا در ذیل آن معرفی گردیده است:

۱ - کلیات: این بخش (۶۶-۲۱) اولین موضوع فرعی کتاب است که در ذیل آن ده اثر مهم به ترتیب الفبا، معرفی توصیفی شده است. کتابهایی که همه یا بیشتر مباحث راجع به آن حضرت، از قبیل فضائل، نکات تربیتی، تاریخی، سیاسی و اقتصادی را شامل می‌شود. یکی از مفصل‌ترین آثاری که در این قسمت توسط آقای محمد دشتی معرفی شده دانشنامه

امام علی علیه السلام است. این مجموعه شش هزار صفحه‌ای که یکصد و ده مقاله و در دوازده جلد سامان یافته است، به لحاظ گستردگی و تنوع مطالب در میان آثار سالهای ۱۳۷۹ و ۱۳۸۰ مقام اول را دارد. مقاله‌های مربوط به حکمت و معرفت در جلد اول، مبدأ و معاد در جلد دوم، نبوت و امامت در جلد سوم، اخلاق و سلوک در جلد چهارم، حقوق در جلد پنجم، سیاست در جلد ششم، اقتصاد در جلد هفتم، تاریخ در جلد هشتم و نهم، سیره در جلد دهم و یازدهم و مرجع‌شناسی در جلد دوازدهم و درآمد کتاب در جلدی جداگانه، فراهم آمده است. دانشنامه امام علی علیه السلام به همت شماری از محققان حوزه و دانشگاه در پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی زیر نظر علی اکبر رشاد در سال ۱۳۸۰ تدوین شده است (دفتر آفتاب، ۴۸-۳۶).

۲ - تاریخ و سیره: در این بخش (۱۴۵-۶۷) هجده عنوان کتاب، مشتمل بر رویدادهای ایام و رفتار امیر مؤمنان علیه السلام در دوره زندگی، معرفی توصیفی شده است. الامام علی بن ابی طالب علیه السلام، اسرار سقیفه، امیرالمؤمنین علیه السلام اسوه وحدت، سیره علوی و فروغ ولایت از جمله آثار معرفی شده است.

۳ - فضائل و مناقب: مدخل دیگری است که

در ذیل آن بیست اثر درباره کرامات، معجزات و مقامات معنوی امام علی علیه السلام آمده است (۲۳۷-۱۴۶). آفتاب ولایت، جاذبه و دافعه علی علیه السلام، حق با علی علیه السلام است، علی علیه السلام و المعیار و الموازنة از آثار معرفی شده است.

۴- امامت و تشیع: مباحث کلامی و بررسیهای تاریخی درباره امامت حضرت علی علیه السلام و حقانیت مذهب شیعه در بیست و یک عنوان کتاب آمده است (۲۳۸-۳۴۳). اسرار آل محمد علیهم السلام، امامت در پرتو کتاب و سنت، تشیع مولود طبیعی اسلام، رهبری امام علی علیه السلام در قرآن و سنت (المراجعات) و رهبری امت از جمله آن کتابهاست.

۵- غدیر: در این مدخل، هشت کتاب درباره واقعه غدیر و مباحث تاریخی و کلامی آن، معرفی شده است (۳۷۹-۳۴۴).

کتاب گرانسنگ الغدیر فی الکتاب و السنّة و الأدب، از بزرگترین کارهای انجام شده در دوره معاصر، در این بخش شناسانده شده است.

ترجمه این اثر بی‌بدیل توسط گروهی از محققان در بیست و دو جلد از سوی مرکز چاپ و نشر بنیاد بعثت در ۷۷۱۷ صفحه منتشر شده است (۳۷۹-۳۷۲).

۶- خاندان، اصحاب و کارگزاران: در این

قسمت، هشت کتاب درباره ابوطالب، سلمان، ابوذر و... معرفی شده است (۴۰۸-۳۸۰).

۷- نهج البلاغه و دیگر سخنان: شرحها، ترجمهها و کتابهایی درباره نهج البلاغه و بررسیهای موردی، در بیست و چهار عنوان کتاب در این مدخل آمده است (۵۱۸-۴۰۹).

۸- حکومتداری و قضاوت: این مدخل به معرفی سیزده کتاب حاوی مباحث سیاسی، اداری، نظامی، قضایی و اقتصادی مربوط به دوران خلافت امام علی علیه السلام می‌پردازد (۵۷۹-۵۱۹).

۹- پژوهشهای موضوعی: کتابهایی - شانزده کتاب - که یک موضوع معین تاریخی، اخلاقی، سیاسی، کلامی و... را به استناد سیره امام علی علیه السلام یا نهج البلاغه و سخنان آن حضرت بررسی کرده، در این بخش معرفی شده است (۶۶۰-۵۸۰).

۱۰- امام علی علیه السلام در متون ادبی و عرفانی: در این مدخل، ده کتاب حاوی اشعار و قطعات ادبی درباره امام علی علیه السلام یا مبتنی بر سخنان آن حضرت معرفی شده است (۷۰۴-۶۶۱).

۱۱- آثار نویسندگان غیر مسلمان: در این بخش، از میان کتابهایی که ادیبان و عالمان غیر مسلمان درباره شخصیت امام علی علیه السلام و عمق

نفوذ آن انسان کامل، از منظری غیر از نگاه معتقدان به ایشان نگاشته‌اند، سه اثر انتخاب و معرفی شده است (۷۱۷-۷۰۵).

۱۲- آثار نویسندگان: این دوازدهمین و آخرین مدخل کتاب است. در این مدخل، پنج اثر از آن دسته از مؤلفان غیر مسلمانی که تشیع را پذیرفته و در باره امام علی علیه السلام یا مذهب شیعه کتاب نگاشته‌اند معرفی شده است (۷۴۵-۷۱۸). در این رده‌بندی دوازده‌گانه، کتابها ذیل موضوعات مذکور جای گرفته است و در مواردی که یک اثر چند وجهی می‌نمود، موضوع غالب در آن لحاظ شده است.

ج- رایزنی و تصمیم‌گیری درباره اندازه

و محتوای کتاب‌شناسی و معرفی هر اثر

نظر به اینکه معرفی اجمالی آثار به تنهایی برای مراجعه‌کننده راهگشا نبوده و به منظور اطلاع‌رسانی بهینه از چند و چون کتابها، دفتر آفتاب برای معرفی هر اثر، سعی نموده است اطلاعاتی را ذیل مدخلهایی بدین ترتیب بیاورد: اطلاعات کامل کتاب شناختی اثر، گزارش اجمالی محتوای اثر، شرح حال کوتاه علمی مؤلف، گزارش تفصیلی مباحث عمده کتاب، و در پایان نیز مدخل «نکاتی دیگر» آمده

است که بیشتر به ذکر اعتبار و تأثیر کتاب و نکات ابتکاری و انتقادی آن می‌پردازد. در صورت وجود ترجمه‌ها، گزیده‌ها، شرحها و نقدهایی بر کتاب مورد نظر، اشاره‌ای نیز به آنها شده است. می‌توان گفت کتاب‌شناسی حاضر، گزینشی توصیفی و تا حدی انتقادی است.

مراحل اجرای طرح

الف- گردآوری منابع و فهرستهای گوناگون

چنان که گفته شد، دفتر آفتاب، کتاب‌شناسی توصیفی یکصد و پنجاه و شش اثر برگزیده فارسی از میان پنج هزار عنوان کتاب است. از این رو، مجریان طرح برای کسب اطمینان نسبی از استقصای همه منابع، به منظور گزینش اولیه، فهرستها و کتاب‌شناسیهای گوناگون امام علی علیه السلام را بر رسیده‌اند که به آنها اشاره می‌شود:

معجم ما کُتِبَ عن الرسول و اهل البيت، عبد الجبار الرفاعی، جلد پنجم و ششم؛ فهرست کتابخانه تخصصی امیرالمؤمنین علیه السلام در مشهد؛ کتاب‌شناسی حضرت علی علیه السلام، زهرا میرزاخانی؛ جمال ولایت در آینه کتابت، محمد حسن بکائی؛ کتابنامه نهج البلاغه، رضا استادی؛ فهرست موضوعی

تراجم، اکبر ایرانی، دفتر اول؛ کتاب‌شناسی اسلامی، رجب‌علی مظلومی؛ کارنامه نشر سالهای ۱۳۷۸ و ۷۹، خانه کتاب؛ و چند مأخذ دیگر که در گزینش آثار از آنها استفاده شده است.

ب - گزینش کتابها

بدیهی است انتخاب بهترین آثار با معیارها و ملاکهای مورد نظر از میان حجم انبوه کتابهای چاپ شده وقت‌گیر و دشوار است. از این رو، پس از بررسی و تبادل نظرهای فراوان، گزینش نهایی در دو مرحله انجام شده است: در ریزش و غربال اول سیصد کتاب باقی ماند - که به مراتب بیش از تعدادی بود که در یک راهنمای مطالعاتی مقدماتی می‌توان ارائه کرد - و در مرحله دوم، نظر به رعایت تعدیل و ایجاد توازن بین تعداد کتابهای تخصصی هر موضوع و با عنایت به اندازه تقریبی این مجموعه و میانگین حجم کتاب‌شناسی هر منبع، تنها یکصد و پنجاه و شش کتاب تا تابستان ۱۳۸۱ برگزیده و برای معرفی به اهل فن داده شد.

ج - تدوین مقالات کتاب‌شناسی و معرفی هر اثر پس از گذراندن تمامی مراحل و با توجه به ملاکهای پیشگفته، تدوین مقالات کتاب‌شناسی

- مرحله اصلی پروژه - توسط شانزده نویسنده اهل فن و زیر نظر گروه مجری طرح آغاز شد. مطالعه، ارزیابی، حک و اصلاح، تحقیق و تکمیل هر مقاله از طرفی و یکدست‌سازی و یکنواختی کل اثر از طرف دیگر، سبب شد این مرحله با کندی و تدرّج پیش برود. گفتنی است سهم مشارکت و تعداد مقاله‌های هر نویسنده، یکسان نیست، در این میان، آقایان مهدی دشتی و محمد دشتی به ترتیب سهم بیشتری در تدوین مقاله‌ها دارند.

بخشهای تکمیلی طرح

چنان که اشاره شد، مخاطبان این کتاب‌شناسی فارسی‌زبان‌اند و کتابهایی معرفی شده که در اصل فارسی بوده، یا به فارسی برگردانده شده است. اما در این میان منابع مهم عربی وجود دارد که به فارسی نیز ترجمه نشده است. از این رو در پایان دفتر آفتاب بخشی با نام «منابع تحقیق دربارهٔ امیر مؤمنان (علیه السلام)» باز شده است. در این بخش، تنها اطلاعات کتاب‌شناسی تعدادی از مهم‌ترین آثار عربی، در ذیل دو عنوان فرعی: ۱ - فهرست منتخبی از منابع تحقیقی امامیه؛ ۲ - فهرست منتخبی از منابع تحقیقی دانشمندان اهل سنت آمده است. در قسمت اول،

شصت و هفت کتاب و در قسمت دوم، سی و چهار اثر به ترتیب الفبایی نام کتاب تنظیم شده است (دفتر آفتاب، ص ۷۵۷-۷۴۷).

در پایان همین بخش تکمیلی، اطلاعات کتاب شناختی بیست و پنج اثر برگزیده فارسی درباره امام علی علیه السلام برای کودکان و نوجوانان آمده است (دفتر آفتاب، ص ۷۶۰-۷۵۸).

فهرست‌ها

در پایان کتاب برای استفاده بهینه و دستیابی سریع به اطلاعات و داده‌های گوناگون، چندین فهرست بدین ترتیب آمده است: راهنمای موضوعی، نام کتابها، نام پدیدآورندگان (مؤلفان)، مترجمان و مصححان، نام ناشران و نام نویسندگان مقالات (دفتر آفتاب، ص ۷۸۴-۷۶۳).

راهنمای موضوعی

راهنمای موضوعی (۷۷۱-۷۶۳) فهرستی کاربردی و راهگشاست. هر چند کتاب‌شناسی حاضر بر اساس موضوع اصلی کتابها و در ذیل دوازده موضوع کلی تنظیم شده است، ولی اغلب کتابها علاوه بر موضوع اصلی مشتمل بر مباحثی دیگر و مطالب جزئی نیز هست. گستردگی و

تنوع موضوع کتابها از یک سو، و توجه به آسان‌یابی موضوعات برای مراجعان از سوی دیگر، می‌تواند تا فهرست کامل موضوعی فراهم آید.

موضوعات اصلی فهرست همان محورهای عمده کتاب است که هر یک به چند زیرمجموعه و هر کدام باز به چند زیرشاخه تقسیم شده است. در مقابل هر یک اعدادی بر اساس شماره ردیف کتابهای معرفی شده در دفتر آفتاب آمده است. پژوهشگر علاقه‌مند، پیش از مطالعه مجموعه دفتر آفتاب با استفاده از این فهرست می‌تواند بر مطالب تفصیلی کتابها و اکثر مباحث جزئی متعلق به یک موضوع، اشراف داشته باشد.

فهرست نام کتابهای معرفی شده، نام پدیدآورندگان آنها، نام ناشران و نام نویسندگان مقالات، یکی پس از دیگری در پایان کتاب آمده است.

تذکار نکاتی چند

مجریان و دست‌اندرکاران مجموعه دفتر آفتاب در ضمن بررسی کتابها و آثار مرتبط با امام علی علیه السلام، به نتایج و دستاوردهایی رسیده‌اند که در پیشگفتار با عنوان «تذکار نکاتی چند» آمده است. اشاره به چکیده‌ای از آن نکات خالی از

لطف نخواهد بود (دفتر آفتاب، ص ۱۹-۱۷).

نظر به کارهای تکراری و تحلیلی نبودن بیشتر آثار حوزه تاریخ و سیره امام علی علیه السلام به رغم انبوهی کتابهای این حوزه، هنوز عرصه‌های مهمی چون نقش امام علیه السلام در فتح ایران و چگونگی مواجهه ایشان با خلفا در پرده ابهام است و مطالعات عمیق‌تری می‌طلبد. همچنان که داستان قضاوت‌های حضرت گرچه زیاد بیان شده، اما کمتر دسته‌بندی و مورد تجزیه و تحلیل علمی - فقهی قرار گرفته است.

در مباحث ادبی - مناقب، مرثی و غدیریه‌ها - نیز گردآوریها قابل قبول، ولی تحلیل و پژوهش اندک است. در میان آثار پر شمار کلامی نیز مفاهیمی از قبیل: خلافت، ولایت، امامت و وصایت، به تبیین بیشتری نیاز دارند. پژوهشهای موضوعی و موردی مانند: خدمات اجتماعی، عمرانی و علمی امام علیه السلام هم نیازمند تحقیق جدی است.

در حوزه ترجمه، گامهای ارزشمندی برداشته شده و ترجمه‌های نهج البلاغه در مجموع خوب و قابل اعتماد است. با این حال ترجمه متون اصلی و منابع دست اول در باره امام علی علیه السلام با معیارهای تخصصی کمتر مطابقت دارد و بسیاری از شرح و تفسیرهای فارسی نهج البلاغه

ناقص است.

کتاب گرانسنگ الغدير از بزرگ‌ترین کارهای انجام شده در دوره معاصر بوده و سنگ بنای تمام نگارشهای بعدی است. در میان آثار منتشر شده در سالهای ۱۳۷۹ و ۸۰، دانشنامه امام علی علیه السلام به لحاظ گستردگی و تنوع مطالب مقام اول را دارد. از تألیفات غیر مسلمانان درباره امام علی علیه السلام چنین برمی‌آید که استناد محققان غربی، بیشتر به منابع اسلامی اهل سنت معطوف بوده است. این تحقیقات باید با دید وسیع‌تر و پربارتر انجام شود.

نگاهی دوباره

چنان که در صفحه شانزده پیشگفتار آمده است، مجریان طرح بر آن بوده‌اند تا حد امکان معرفی کتابها یکسان باشد، ولی به رغم پیگیری مستمر و وسواسی که در یکدست‌سازی اثر اعمال شده، این خواسته به صورت کامل برآورده نشده است و کاستیهایی در آن مشاهده می‌شود که به چند مورد اشاره می‌گردد. ناگفته نماند، این یک مسئله طبیعی است؛ چون در مجموعه‌ای با شانزده نویسنده با سبکهای متفاوت، انصاف نیست اثری کاملاً یکنواخت را انتظار داشته باشیم:

۱- در مجموع یکصد و پنجاه اثر معرفی شده، سعی گردیده است تا یکنواختی و نظم در داده‌های هر مقاله و نیز هماهنگی در حجم مقاله‌ها - اغلب بین سه تا پنج صفحه - رعایت شود، ولی در مواردی حجم مقاله از تناسب خارج شده است؛ مانند معرفی کتاب علی علیه السلام از دکتر علی شریعتی که در شانزده صفحه آمده است (۱۹۹-۱۸۳)، یا دانشنامه امام علی علیه السلام که در سیزده صفحه معرفی شده است (۴۹-۳۶). البته شاید این اثر مهم دوازده جلدی، این حجم معرفی را می‌طلبد.

۲- بنای این کتاب‌شناسی بر معرفی کتابهای برگزیده فارسی در باره امام علی علیه السلام بوده است، ولی در دو مورد به جای کتاب، مجموعه مقاله‌هایی که درباره امام علی علیه السلام به صورت ویژه‌نامه در مجله آمده معرفی شده است.

یکی مجله حکومت اسلامی، دفتر اول، سال پنجم، شماره هفده، پاییز و زمستان ۱۳۷۹ و دفتر دوم، شماره هجده، زمستان ۱۳۷۹، که ویژه‌نامه حکومت علوی است (۵۵۲-۵۴۷). و دیگری مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، سال سی و سوم، شماره ۱۳۰ و ۱۳۱، پاییز و زمستان ۱۳۷۹، می‌باشد (۶۵۳-۶۴۵).

بر فرض که گستره پژوهش شامل معرفی مجله‌ها - شماره‌های ویژه امام علی علیه السلام - هم بوده است؛ چرا تنها دو ویژه‌نامه معرفی شده است؟ در حالی که در دو سال متعلق به امام علی علیه السلام - سالهای ۱۳۷۹ و ۸۰ - قریب به پنجاه ویژه‌نامه در نشریات گوناگون از قبیل: آینه پژوهش، حوزه، کلام اسلامی، علوم حدیث، بینات، معرفت و مشکوة چاپ شده است.

۳- چنان که گفته شد، در مجموعه حاضر با رعایت معیارهایی، یکصد و پنجاه و شش اثر برگزیده فارسی، مطابق با عبارت «علی ولی» در ذیل دوازده موضوع معرفی شده است. با توجه به اختلاف سلیقه‌ها و دیدگاهها در گزینش کتابها، شاید به رأی عده‌ای، تعداد کتابها می‌توانست کمتر یا بیشتر از این باشد. هیچ خللی وارد نمی‌آمد اگر آن مطابقت و استحسان یاد شده رعایت نمی‌شد! از طرف دیگر باید اذعان کرد که آثار معرفی شده بر اساس ملاکها و معیارهایی بوده و جفت و جور شدن تعداد کتابها با عبارت «علی ولی»، حسن اتفاقی بیش نبوده است.

در پایان همت مجریان طرح و نویسندگان محترم را می‌ستاییم و مطالعه این اثر کاربردی - پژوهشی را به جامعه کتابخوان سفارش می‌کنیم.

①